

Vydává Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3
tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktor: Peter Wagner
Výkonné redaktorky: Lada Viková a Helena Sadílková
Recenzovali: doc. PaedDr. Eva Šotolová, PhD a Dr. Christiane Fennesz-Juhasz
Technická redaktorka: Eva Zdařilová
Sazba: Petr Teichmann
Tisk: PBtisk, Příbram
Obraz na titulní straně: Rudolf Dzurko: Romský slovník (výřez obrazu).
Obal: skleněná drť, převzaté z: Rudolf Dzurko, Arbor Vitae, 2002
Na zadní straně: Z korespondence M. Hübschmannové V. Haluškoví.

Produkcí zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Plavecká 14, 128 00 Praha 2
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz

Náklad: 600 ks
Doporučená cena: 140 Kč
Roční předplatné: 280 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545
Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.

— Milena Hübschmannová a historie Romů po 2. světové válce

Není jisté mezi odborníky na romskou problematiku nikdo, kdo by si neuvědomoval význam této mimořádné osobnosti pro poznání mnoha základních rysů romské kultury nejen v českém a slovenském prostředí, ale i v širším evropském kontextu. Dokonce ani kolektiv kolem plzeňských kulturních antropologů, který zpochybnil některé její závěry a zejména účast na snahách po uznání národní svébytnosti Romů, nepopírá hodnotu jejich mnohostranných teoretických výzkumů¹. Ačkoliv se k romské problematice dostala zprostředkovaně přes svou profesi indoložky, položila spolu s nemnoha dalšími romisty své generace základy hned pro několik vědeckých oborů, které se u nás dnes romskou problematikou zabývají. Bezesporu to platí i o historii romského etnika v poválečném Československu; ve svém krátkém příspěvku bych se chtěla pokusit ukázat, co pro mne životní dílo Mileny Hübschmannové znamenalo z hlediska oboru, jímž se zabývám.

Především je nutno předeslat, že její přínos pro historii Romů po roce 1945 je možno sledovat zejména ve dvou základních liniích: jednou z nich je její vlastní životní cesta svázaná od mládí velmi úzce s životem romského etnika, s pokusy jeho představitelů o kulturní, společenskou i politickou emancipaci.² Druhou jsou pak samozřejmě odborné výsledky její vlastní vědecké práce, bez nichž není možno mnohé ze svébytné romské kultury a historie pochopit. K oběma okruhům se pokusím připomenout několik vlastních postřehů, jimiž si ovšem nečiním nárok na vyčerpávající obraz významu M. Hübschmannové pro historii Romů v ČR.

1 Viz množství citací v jejích pracích, např. Jakoubek, M.–Hirt, T.(ed): Romové – kulturologické etudy. Nakl. A. Čeněk, Plzeň 2004, s. 11, 47, 67, 138, 142, 174-176 ad.; Jakoubek, M.: Romové – konec (ne)jednoho mýtu. Socioklub Praha 2005 (práce je v podstatě dialogem s názory M. Hübschmannové a dalších romistů).

2 Tyto aktivity M. Hübschmannové dokumentuji v následujícím textu pouze na základě těch pramenů archivní povahy, v nichž je výslovně uvedeno její jméno; považuji je za svědectví významná především tím, že dokumentují její veřejnou činnost pro Romy a její ohlas ze strany institucí decizní sféry. Komunističtí funkcionáři si samozřejmě dobře uvědomovali, jaký ohlas má její činnost v romském prostředí. Moje studie nemá životopisný charakter (vzhledem k použitému materiálu v ní mohou být i dílčí nepřesnosti), podrobnou biografii jistě zpracují povolanější autoři, kteří s ní po léta blíže spolupracovali.

Setkání, porozumění a snaha pomoci

Útlou knížku, která nese název *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*³ je možno považovat za životní vyznání vztahu Mileny Hübschmannové k romské kultuře a k jejím nositelům. Ona sama téměř po celý svůj život oprávněnost tohoto sloganu prokazovala svými postoji a činy. Nejdříve se v průběhu padesátých a šedesátých let dvacátého století postupně seznamovala prostřednictvím vlastních výzkumů, studia zejména zahraniční literatury a bezprostředního styku s desítkami prostých Romů i odborníků se životem a kulturou etnika, které ji zaujalo zjevnými relikty indického kulturního okruhu. Zásadní byl její přínos pro postupné formování norem spisovné romštiny, při nichž vycházela zejména ze svého studia východoslovenských romských dialektů, jednak z důkladné znalosti indoevropských základů a vlivů, které ovlivnily vývoj jazyka Romů v průběhu jejich putování Evropou.

S pokusy o formulaci základů romštiny souvisí i první „úřední“ zmínka o veřejném vystoupení Mileny Hübschmannové na aktivu romských instruktorů pro kulturně osvětovou práci, který organizovalo Ministerstvo kultury ČSR v květnu 1954. V té době nebyla ještě definitivně zformulována základní kriteria politiky KSČ a státu vůči romskému obyvatelstvu. Mimo jiné se uvažovalo o možnosti odborného studia romské problematiky, jehož náplní měl být v první řadě jazyk etnika.⁴ Mladá absolventka oboru indologie M. Hübschmannová se v době před pořádáním zmíněného aktivu začala zabývat základy romské mluvnice, zřejmě je už v té době také poprvé publikovala. Byla pozvána (patrně na základě upozornění pedagoga filozofické fakulty UK Dr. Lípy) podobně jako řada dalších neromských odborníků na setkání mladých Romů jako přednášející a účastnice živých diskusí, které na aktivu probíhaly.

Pokusy o emancipaci romského etnika, rozvoj jeho kultury, resp. i jeho integraci do majoritní společnosti bohužel záhy nato státní orgány odmítly jako projev podpory „zaostalého způsobu života občanů cikánského původu“. Ve druhé polovině padesátých let se začala prosazovat koncepce politiky režimu vůči Romům, založená na jejich bezvýhradné asimilaci s majoritou. Čeští romisté sice pokračovali ve svých výzkumech i v praktické osvětové a vzdělávací činnosti mezi Romy, jejich aktivity byly však postupně umrtvovány a přestalo se o nich veřejně informovat (pokud nebyli ochotni jako většina státních úředníků, resp. i někteří odborníci – např. již zmíněný Dr. Lípa, který mezitím přešel do Ústavu pro jazyk český ČSAV

3 Vydala UP Olomouc, 1993.

4 NA Praha, fond Ministerstvo kultury, k. 231, i.č. 352. Podrobněji o prvních pokusech o uznání svébytnosti Romů i o školení pořádaném v KPŠ v Hoříně ve dnech 10.-24. května 1954 viz Pavelčíková, N.: Romové v českých zemích v letech 1945-1989. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu č. 12., Praha 1954, s. 34-36, 51-53. Podrobnosti o publikaci učebnice romštiny bohužel nejsou známy.

**SPOLEČENSKO -
VĚDNÍ
KOMISE**

zasedala podruhé dne 26. března o potrestání, květen /v Praze/

Společensko-vědní komise je jednou z mála komisí, které pravidelně zasedá a postává tak při škole, která se postává do svého plánu práce. Tak se to alespoň jeví z hlediska zpravodaje, který od Státní společnosti - vědní komise získal již mnoho podkladů i pro vlastní práci. Vše má pr. zpravodaj o volbě charakteristických bodů Romů, v tomto směru se oděkuje i Hanzmann, na jehož vypracování se komise zaslouží svou přítelovskou práci.

Hlavními body jednání v březnu byly: 1.) výklad angličtiny a obecně o materiálu, který předložená společnost práce a občanských věcí ČSR k přípravnému materiálu Státní společnosti. Materiál se týká nových návrhů na řešení romské otázky a Ing. Hanzmann postával na státní materiálu tohoto materiálu. Také přítomná zasedání a Ing. Hanzmann se osobně intervenoval proti těmto návrhům, které opět označují diskriminaci Romů jako pouhý řeči řeči romské otázky; 2.) předsedající komise Dr. Milena Hübschmannová, která v 1. březnu předložila k projednání materiál zabývající se stanovami charakteristiky Romů, který vypracovala na základě usnesení posledního zasedání této komise.

K obecně zpravodajským bodům jednání se postupně vystavili všichni členové komise a k tomu. S doplnky a návrhy byl materiál schválen a dopraven ke schválení předsednictvu a ST Praha (Pražák) - Romů v list.

Všechno jednání se účastnili: Dr. M. Hübschmannová, Ing. M. Holomýř, Ing. F. Holomýř, Julius Sukal, Bert. Daniel, prom. hist., PhDr. J. Bartůšek, Ing. M. Hájek, doc. Daniel - hosté: Z. Vágal, Vl. Kotlár, P. Steiner

PRÁČEKOVSKÁ ZASEDÁNÍ SPOLEČENSKO - VĚDNÍ

Komise byli přítomni: Dr. M. Hübschmannová, Dr. Eva Davidová - Turčínová, Dr. J. Bartůšek, Julius Sukal, Bert. Daniel, prom. hist., Ant. Daniel, hosté: F. Steiner, Dr. M. Hanzmannová. Na programu byly tři body:

- 1.) Byla provedena změna ve funkci tajemníka komise, kterou se stala Dr. Marie Hanzmannová, OSČ.
- 2.) tajemník Ant. Daniel podal zprávu o tom jak probíhá zkušební studentů - Romů na středních a vysokých školách, která Státní společnost má je k spolupráci a sdělení, že d o m a i c e by měly být začleněny do adresy (OV) těchto studentů. O řešení romské otázky vycházející ze ZHŠ lidov. ÚV informovat okresní národní výbory - odbory školství, na které se obrátil.
- 3.) Jako poslední plánovaný bod jednání - bylo rozhodnuto o návrhu a realizaci první p u b l i k a c e , abstraktu, který měl být vydán ST Praha Romů v ČSR ještě v tomto roce. Podle předložení plánu bude shromážděna literatura o Romech, o jejich životě v minulosti i přítomnosti, faktična a pod. Členové komise si - podle své odbornosti - rozdělili úkoly a rozhodli se přivést ke spolupráci i Ing. Fobidnovou. Nakopané jednotlivých materiálů mají být doručeny do 15. března t.r. Bude ještě při další práci na rukopise svěřeno, v kterém směru bude třeba v o m e t i t a.

V diskusi v o l i m á, byla vyslovena informace Ant. Daniela o cestě delegace ÚV Státní společnosti /komise se od 20. května/, zpravodaj bude informován (10. 5.). PhDr. J. Bartůšek upozornil na nutnost kontroly usnesení a věnovat dotaz, jak je možné, že se v některých sdělovacích prostředcích často nacházejí zcela nesprávné zobrazení etnického původu a příslušnosti/postupně ÚV.

– nový směr státní politiky bezvýhradně podporovat).⁵ Jméno M. Hübschmannové se v první polovině šedesátých let objevilo pouze v září 1964 v souvislosti s „kauzou“ prvního romského historika Bartoloměje Daniela. Ten v té době neměl trvalé zaměstnání, ačkoliv s úspěchem absolvoval studium archivnictví na Karlově univerzitě. Pracoval jako hlídač proslulé výstavy o Velké Moravě v Domě umění v Brně. Ministerstvo školství a kultury ČSSR právě projednávalo jeho žádost o místo v oboru, pro nějž měl odpovídající vzdělání. Kromě jeho vysokoškolských učitelů a bývalých spolupracovníků doporučovala příznivé vyřízení žádosti také Milena Hübschmannová, která podle soudobých zpráv připravovala pro čs. rozhlas pásmo romských pohádek.⁶

Daleko častěji se v úředních zprávách i na stránkách odborných publikací (o tom viz podrobněji ve druhé části studie) začalo objevovat jméno romistky M. Hübschmannové na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Obrodný proces ve společnosti vyvolal také oživení zájmu o romskou problematiku, v roce 1969 se uskutečnil první pokus o vytvoření romské organizace. V českých zemích se nejaktivněji při vzniku Svazu Cikánů-Romů (SCR) projevil představitel romské inteligence, kteří se soustředili kolem moravských aktivistů Miroslava a Tomáše Holomkových a Antonína Daniela. Mezi aktivními zakladateli a pracovníky ústředních orgánů SCR se však objevila také celá řada neromských odborníků. Nemohla mezi nimi pochopitelně chybět ani paní doktorka Milena Hübschmannová, kterou je možno považovat především za iniciátorku a zřejmě i autorku (i když nebyla výslovně uváděna) jeho nejzávažnějších programových dokumentů. Po prvních přípravných krocích a registraci organizace na Ministerstvu vnitra se sešel 30. srpna 1969 v Brně zakládající sjezd SCR, který zvolil ústřední výbor svazu. M. Hübschmannová se stala členkou jeho komise, která byla později označována jako společenskovední, významně zřejmě spolupracovala také s redakcí zpravodaje svazu *Romano l'il* (Romský list).

Dne 17. dubna 1970 schválil ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů jeden ze svých nejzávažnějších programových dokumentů – Memorandum k základním otázkám cikánské problematiky a vymezení společenského postavení Cikánů-Romů.⁷ Byl to poměrně obsáhlý text, který zřejmě považovali představitelé SCR za východisko k dalším jednáním o koncepci stát-

5 Viz Pavelčíková, N.: c.d., s. 60. J. Lípa vydal v roce 1963 Příručku cikánštiny, která byla ovšem určena pouze pro pracovníky decizní sféry, odpovědné za „převýchovu obyvatel cikánského původu“. Sám v jiném dokumentu označuje romštinu za primitivní jazyk a varuje před „fetišizací cikánského folkloru“. NA Praha, fond Úřad předsednictva vlády, k. 1625, i.č. 4676.

6 NA Praha, fond 05/3 -ÚV KSČ, sv. 37, arch.j. 301.

7 Memorandum bylo zveřejněno na stránkách informačního zpravodaje SCR *Romano l'il* č. 2/1970, s. 11-13. Jeho rozbořem se zabývaly jednotlivé orgány SCR v krajích – viz např. ZA Opava, fond KV SCR Ostrava, k. 1, sl. 3; Podrobněji též Lhotka, P.: Činnost Komise pro otázky cikánského obyvatelstva a činnost Svazu Cikánů-Romů. Zhodnocení politiky ústředních státních orgánů při řešení romské problematiky v letech 1969-1975. Muzeum romské kultury (MRK) Brno 2000, s. 31-59.

ní politiky vůči romskému obyvatelstvu. Zároveň však svědčí jeho obsah o tom, že představitelé SCR hodlali jeho základní teze dále rozpracovávat na základě vědecké analýzy specifík romské kultury a současného postavení Romů ve společnosti. SCR sice publikoval Memorandum jako kolektivní dokument svého ústředního výboru, nicméně orgány KSČ při jeho následném posuzování jednoznačně (a zřejmě v podstatě právem) označily za jeho hlavní iniciátorku Milenu Hübschmannovou.⁸ Pokusme se tedy o podrobnější analýzu dokumentu, který zřejmě vyjadřuje její tehdejší stanovisko k možnostem a směrům emancipace Romů v Československu.

Úvodní část Memoranda se vrací k textu dokumentů ustavujícího sjezdu SCR, v nichž se konstatovalo, že dosud chybí teoretické rozpracování charakteristiky romského etnika, jeho společenského statusu a právního postavení v ČSSR. To podle mínění představitelů SCR není v souladu s principy marx-leninského chápání národnostní otázky⁹ – navíc nedostali dosud sami Romové příležitost, aby se k němu mohli vyjádřit. V další části se Memorandum zabývá poměrně podrobně dosavadními výsledky politiky komunistického režimu vůči romskému obyvatelstvu. Připomíná, že první pokusy o integraci Romů z počátku padesátých let, podporované představiteli jejich inteligence, byly odmítnuty. Následoval zákaz používání a rozvoje romštiny a svébytné kultury „cikánského“ obyvatelstva, znevažování norem jeho chování, zvyků, hodnotové orientace a estetického cítění. Státní politika vůči romskému obyvatelstvu vycházela v uplynulém období z asimilačních tlaků, direktivní a nekoncepční opatření minulých let se dostala do hluboké krize. Autoři žádají, aby to státní orgány jednoznačně přiznaly a vyvodily z toho důsledky pro další postup. Neúspěšně skončil zejména organizovaný rozptyl tzv. míst nežádoucího soustředění cikánského obyvatelstva, zahájený na základě usnesení vlády ČSSR č. 502/1965. Jeho realizace byla dokonce v rozporu s čl. 20 tzv. socialistické ústavy ČSSR z roku 1960. Do roku 1969 se podařilo splnit pouze 45 % původně stanovených kvót rozptylu, 25 % rodin se vrátilo zpět na Slovensko, pokusy o násilné přesuny vyvolaly odpor nejen samotných Romů, ale také příslušníků majority. Jasně se ukázalo, že Romové odmítají násilnou asimilaci a nevzdávají se své kultury. V oficiálních dokumentech se často používá termín „civilizování“ způsobu života romské rodiny, jejích vnějších projevů – to jsou typické manipulátorské postoje, vylučuje se možnost vlastní účasti Romů na integraci. *„Domníváme se, že socializace těch Romů, kteří dosud sdílejí postavení neintegrováné sociální vrstvy, je možná pouze, budou-li respektovány jejich etnické determinace, kterých se nemohou a ani nechtějí vzdát.“*¹⁰

8 Lhotka, P., c.d., s. 51.

9 Zdůrazňování principů marx-leninismu a jejich nedodržování soudobou „socialistickou“ společností bylo typickým rysem většiny tehdejších oficiálních dokumentů, teoretické základy marxismu veřejně nikdo nezpochybňoval.

10 *Romano l'il* 2/1970, s. 12.

Dalším problémem, jímž se Memorandum podrobněji zabývá, je používání výrazu „cikán“, resp. oficiálně přijímaných spojení „obyvatelstvo, občané cikánského původu“. Autoři to považují za nesprávné zejména ze dvou důvodů: výraz má v češtině příděch opovržlivého vztahu majority vůči Romům, je symbolem lhaní, toulání, krádeží; inkriminované spojení je pak chápáno výslovně jako charakteristika příslušníků určité sociální vrstvy, upírá Romům právo existovat jako svébytná národnostní skupina. Přiznává se jim sice odlišný původ, ale majoritou jsou přijímáni jedině tehdy, pokud se sami hlásí k české, resp. slovenské národnosti. Podle textu memoranda je většinou romských skupin jako „indigenní“¹¹ označení používán termín Romové.

Po těchto úvodních odstavcích se Memorandum zabývá podrobně požadavkem na uznání práva Romů hlásit se ke své národnosti. Prvním krokem k tomu bylo uznání SCR jako organizace, jejímž prostřednictvím mohou Romové poprvé participovat na řešení své vlastní situace. Její přijetí do Národní fronty jim dává právo „účasti na veřejném životě ve prospěch našeho zřízení“. Po Maďarech představují Romové v ČSSR druhou nejpočetnější národnostní menšinu. „Statut národnosti chápeme jako stabilizaci práva existovat se svou etnickou determinací, svébytností – tedy se svou odlišností od jiných etnicit tohoto státu. Je to právo, které požívá každá skupina v ČSSR dostatečně početná a dostatečně odlišná od ostatních.“¹² Etnická determinace je podle dalšího textu Memoranda dána zejména:

- a) Jazykem, který představuje integrační faktor etnika. V textu Memoranda se požaduje, aby byla romština uznána za svébytný jazyk, i když vinou dosavadního vývoje (kastovní přehrady, omezená komunikace, neexistence práva na vzdělání v průběhu minulých režimů) nemá dosud stabilizovanou spisovnou normu. To neznamená, že nemůže plnit komunikační funkci a vyvíjet se jako každý jiný jazyk. V této souvislosti požadují autoři, aby se romština využívala také při výuce romských dětí alespoň v počátečních třídách národní školy. Naprostá většina romských dětí nedokončí všechny ročníky základní školy (38,9 % ji dochodí pouze do 5. třídy) zejména proto, že nezvládá češtinu jako jediný vyučovací jazyk.
- b) Svébytnými normami chování, zvyklostí, postojů, hodnotovou orientací a životním stylem. Romské komunity jsou charakteristické specifickou strukturou rodiny, rodu. Ta

11 Původní ve vlastním, domácím prostředí – viz Slovník cizích slov, SPN Praha 1966, s. 197. Termín Rom použili poprvé u nás členové SCR v jeho vlastním názvu i v dalších dokumentech a názvosloví. Mezinárodní užívání začala prosazovat International Romani Union (původně R.I.J – viz text na s. 199) na svém prvním sjezdu v roce 1971. Oficiální používání bylo v ČSSR v letech normalizace přerušeno a úřady se k němu vracejí znovu až koncem osmdesátých let 20. století.

12 *Romano l'il* 2/1970, s. 12. Termín statut (souhrn pravidel, stanovy, řád) se pak v dalších textech M. Hübschmannové vyskytuje opakovaně v ne zcela přesném kontextu – vhodnější by asi v této souvislosti bylo status – právní stav, postavení. Viz Slovník cizích slov, SPN Praha 1968, s. 509.

představuje existenciální hodnotu, jejíž význam roste s mírou izolace, diskriminace Romů a jejich umělého distancování od majoritní společnosti.

- c) Formami „uchovávání svých sdělení“, specifickou historickou zkušeností a životními pocity, které přebírají budoucí generace. „Přenosnou, tradovatelnou hodnotu“ představuje zejména svěbytný folklór, vzájemná komunikace v důvěrně známé symbolice.
- d) Neexistenci vlastního národního území. Tuto často uváděnou námitku proti svěbytnosti romského etnika vyvrací Memorandum na základě zkušenosti ze SSSR, kde je dosud *romské etnikum v počtu 173 tisíc osob*¹³ uznáno jako menšina, i když také neobývá souvislé území.

V dalším textu Memoranda se zdůrazňuje, že Romové neaspírají na zvláštní postavení, území, nežádají ani vytvoření vlastních škol, ani uznání práva na používání romštiny na úřadech, u soudů apod. Status národnosti je třeba chápat jako právo, nikoliv jako direktivu, a uplatňovat je jen v rámci možností politické a hospodářské situace státu jako optimální faktor integrace Romů. Ani Memorandum nemá být v tomto smyslu chápáno jako požadavek politický, ale pouze jako formulace stanoviska, které by umožnilo účelné, efektivní, rychlejší a zároveň spravedlivé a humánní řešení problematiky romského etnika. Na druhé straně by státní orgány neměly podceňovat ani politicko-morální význam takového řešení, které by vedlo k upevnění sebevědomí Romů jako plnoprávných občanů státu.

Poměrně opatrně formulované základní teze Memoranda o požadavcích na uznání svěbytnosti romského etnika vycházely s největší pravděpodobností z reálného odhadu současné situace ve společnosti. V první polovině roku 1970 už v plné míře probíhal proces tzv. normalizace, Svaz Cikánů-Romů zůstával v podstatě poslední organizací zrozenou v průběhu obrodného procesu, vůči níž dosud státní moc nezasáhla. Jakékoliv radikální požadavky mohly jeho existenci ohrozit. Vědomí této hrozby zřejmě ovlivnilo i další vývoj postojů vedení SCR a jeho neromských poradců. Přes poměrně mírný tón totiž vyvolalo Memorandum velmi ostrou reakci ze strany ústředních orgánů KSČ. Byro pro řízení stranické práce v českých zemích iniciativu SCR okamžitě odmítlo a navrhl, aby eventuální výsledky plánovaného výzkumu romského etnika byly orgány ÚV korigovány: podle něj nelze připustit, aby „... *dílčí vědecké poznatky byly přenášeny do politické praxe k živění nesprávných tendencí*“.¹⁴ Další vývoj pak sku-

13 Ve skutečnosti opětovné odvolávání se romských aktivistů na postavení Romů v SSSR nemělo příliš reálný základ, opíralo se o znalosti sovětského systému ve třicátých letech. Od konce 2. světové války a zejména pak od počátku padesátých let i sovětská vláda nasadila vůči Romům ostrý asimilační kurz, spočívající na zákazu kočování, násilných přesunech celých skupin romských obyvatel apod. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: c.d., s. 35-36, 58 an., tamtéž příslušné zdroje informací.

14 Podrobněji viz Lhotka, P.: c.d., s. 51.

tečně probíhal přesně podle tohoto scénáře. Ke dni 30. 3. 1972 vznikl pod vedením Mileny Hübschmannové a Evy Davidové při sociologické sekci Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV mezioborový tým, který měl koordinovat všestranný výzkum romské problematiky. Obě romistky tím měly být zřejmě od přímého vlivu ve vedení SCR orientovány spíše na teoretické problémy; pracovaly ovšem pod stálým dozorem nového vedení ústavu a akademie a nakonec jim bylo povoleno vydat pouze dvě publikace, z nichž především druhá nesla již výrazné stopy dalších normalizačních zásahů.¹⁵ M. Hübschmannová vydala mezitím také základy romštiny, ovšem nikoliv jako samostatnou učebnici, ale pouze formou přílohy časopisu *Nový orient* (která byla upravena tak, aby si ji pak mohli nechat čtenáři dodatečně svázat), určené jen vybranému okruhu „specialistů“ na sociální práci mezi Romy.¹⁶

Ústřední výbor SCR pod vlivem těchto opatření už žádá další oficiální jednání o uznání zásad Memoranda nevedl. V podstatě se smířil s nabídkou spolupráce na vytvoření zásad nové státní politiky, která byla v ČSSR jako tzv. „Koncepte společenské a kulturní integrace romského obyvatelstva“ přijata usnesením federální vlády č. 231/1972. Záhy se ovšem ukázalo, že ani konec veřejné diskuse o svéprávnosti Romů nezabránil novým zásahům proti jeho činnosti. V dubnu 1973 byli představitelé výboru SCR předsednictvem Národní fronty přinuceni, aby činnost organizace „dobrovolně“ (!) ukončili. Podle mínění některých autorů bylo důvodem k tomuto direktivnímu opatření zejména analyzované Memorandum o uznání romské národnosti. Osobně se domnívám, že v této době byla situace v zemi již plně v rukou nové nomenklatury KSČ, pro niž byla jakákoliv snaha o emancipaci Romů včetně existence jejich organizace nepřijatelná.

Mileně Hübschmannové bylo pak v dalších letech normalizace znemožněno jakékoliv další veřejné vystupování, romštinu mohla od roku 1976 vyučovat pouze omezeně na pražské jazykové škole. Svých výzkumů ani práce ve prospěch Romů se ovšem nevzdala. Její jméno nacházíme v dokumentech opět v souvislosti s nejrůznějšími akcemi, které se jich týkaly. Jsou to však často spíše pamflety a denunciace, mezi nimiž vyniká zejména její „účast“ na sociologickém výzkumu, organizovaném mezi mosteckými Romy v listopadu 1972, na jehož základě mělo být mimo jiné rozhodnuto o výstavbě Chánova. Její jméno figuruje na obálce závěrečné zprávy mezi spolupracovníky výzkumu (je ale uvedena pod chybným křestním jménem Marie).¹⁷ Zejména ze závěrečného textu této brožury je jasné, že ve skutečnosti se výzkumu

15 Kol.: Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR. ÚFS ČSAV, Praha 1975; Kára, K. a kol.: Cikáni v ČSSR v procesu společenské integrace. ÚFS ČSAV, Praha 1976.

16 Hübschmannová, M.: Základy romštiny. *Nový orient* 28, 1973, č. 1-10, 29, 1974, č. 1-5.

17 Friš, J. a kol.: Cikáni ve starém Mostě. ÚHA a ONV Most 1975 (interní tisk). Podrobněji o celém odborně zcela pochybeném výzkumu a o dalším vývoji Chánova viz. Pavelčíková, N.: c.d. s. 115-122; Dále

| archiv Mileny Hübschmannové |

vůbec nezúčastnila, uvedení jejího jména, některých poznatků a názorů souvisí se snahou autorů zpochybnit všechny její závěry o svébytnosti romské kultury, o rozsahu a možnostech integrace Romů s majoritou apod.¹⁸

Ze zpráv z jednání Komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva vyplývá, že spolu s dalšími představiteli někdejšího SCR udržovala M. Hübschmannová stále spojení s mezinárodní romskou reprezentací a s romskými emigranty z ČSSR.¹⁹ Při své cestě do Maďarska v roce 1977 např. informovala maďarské romisty o přípravách vyhlášení romských symbolů (vlajky a hymny) na II. kongresu R.I.J. (Romano internacionalno jekhetanipen – Romská mezinárodní jednota, známá pod pozdější zkratkou IRU). Byla pozvána také na samotný kongres, který se konal ve dnech 8.-11. dubna 1978 v Ženevě, československé úřady však jí ani dalším romským delegátům nedaly „devizový příslib“ ani výjezdní doložku.

Davidová, E.: Romové a česká společnost. Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití. In: Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 3/2001.

18 Friš, J. a kol.: c.d., s. 165, 168-169.

19 Archiv MRK v Brně, fond Komise vlády ČR pro otázky cikánského obyvatelstva, nevidovaný materiál komise, krab. č. 3.

Zakrátko nato byl vydán známý dokument Charty 77 č. 23 „O postavení Cikánů-Romů v Československu“, adresovaný OSN.²⁰ Jeho autorství není obdobně jako u dalších dokumentů Charty dokládáno, o účasti M. Hübschmannové, resp. využití jejích předešlých zpráv a studií o situaci Romů v ČSSR však jistě nemůže být pochyb. Ve srovnání s Memorandem SCR z roku 1970 byl jeho text mnohem razantnější, vyslovil zásadní formulace o občanských právech Romů. Byl publikován také v zahraničí a výrazně tak přispěl k mezinárodní diskusi o postavení romského obyvatelstva v Československu. K jeho základním tezím náleží opět prosazování práva Romů hlásit se ke své národnosti, volně se sdružovat a vyjadřovat své názory a požadavky prostřednictvím vlastního tisku, bránit se všem projevům diskriminace.

K uznání základních občanských práv romského obyvatelstva došlo až po listopadové revoluci 1989, což ovšem samo nemohlo vyřešit složité postavení menšiny, k níž se pak v následujících sčítáních obyvatelstva přihlásila pouze malá část Romů žijících v českých zemích. Mileně Hübschmannové umožnila změna režimu věnovat veškeré síly především vědecké, pedagogické a publikační činnosti, vychovávat další generace českých romistů a pokoušet se o změnu převážně negativního vztahu majority k romskému etniku, vysvětlovat veřejnosti základy romské kultury. Její aktivity v tomto směru vyvolávaly a dodnes vyvolávají velmi protichůdné reakce, o těch se však pokusím říci pár slov až ve druhé části této studie.

Vlastní přínos M. Hübschmannové k historii romského obyvatelstva

Jak jsem již zmínila v úvodu, ani v této části článku si nečiním nárok zhodnotit veškeré stránky aktivity paní Mileny, které obohatily historickou vědu. Pokusím se čtenářům přiblížit především svou vlastní zkušenost historika nejnovějších dějin získanou studiem jejích textů. Mé stanovisko k jejím závěrům přitom nemusí být vždy nutně souhlasné, vzájemné konfrontování názorů je přece samozřejmou součástí vědeckého diskursu.

Na rozdíl od většiny českých a slovenských romistů, kteří měli za sebou v době listopadové revoluce v roce 1989 již řadu vlastních výzkumů a znali se s představiteli Romů léta osobně, začala jsem se zabývat předmětem svého současného výzkumu – tedy historií romského obyvatelstva českých zemí po roce 1945 – teprve v první polovině devadesátých let. Velmi brzy jsem pochopila, že výzkum tak specifického fenoménu, jakým je historie Romů ve druhé polovině 20. století, není možný bez znalosti tradiční romské kultury. V mnoha ohledech, zejména po-

20 Charta 77 (1977-1989). Od morální k demokratické revoluci. (Uspořádal V. Prečan). Scheinfeld a Archa Bratislava 1990, s. 218 an.; Jackson, M.: Charter 77, Labour Focus 1979.

kud šlo o pochopení sociokulturního systému romského etnika a o jeho výchozí sociální pozice po druhé světové válce, jsem byla odkázána na odborná svědectví z literatury. Seznámila jsem se s dílčími výsledky dobových romistických výzkumů šedesátých až osmdesátých let, část z nich mi však připadala poplatná záměrům komunistické politiky vůči Romům (navíc mnohá fakta nebyla do pádu komunistického režimu řádně a v plném rozsahu publikována). Zejména z pera M. Hübschmannové se podle mých tehdejších znalostí zdaleka nedostalo na veřejnost to podstatné, co se mi mohlo stát klíčem k uchopení celé problematiky.²¹ Musím říci, že k hlubšímu pochopení celé řady specifík jednotlivých romských skupin a k porozumění některých s nimi svázaných pojmů mi pomohly teprve její obecněji formulované studie, publikované v devadesátých letech, její práce redakční i popularizační. Je to jednak již uváděná kniha *Šaj pes dovakeras*, jednak dvě pojednání zveřejněná v rámci sborníku *Romové v České republice*, samozřejmě také několik ročníků časopisu *Romano džaniben*, jehož šéfredaktorkou byla až do své tragické smrti, a další významná odborná i publicistická vystoupení.²² Jako lingvistka a indoložka mohla pomocí komparativních metod proniknout hlouběji do tradičního sociokulturního systému původních romských skupin, které po druhé světové válce postupně pronikaly do českých zemí. Velmi lapidárním způsobem vysvětluje zejména relikty kastovního systému v tradiční romské kultuře. Její texty umožňují pochopit specifickou sociální a ekonomickou stratigrafii romských skupin spojených příbuzenskými a profesními vazbami i problém rituálního chápání čistoty. Mimo jiné se domnívám, že s jejich pomocí se mi podařilo rozlišit typické rysy kočovného (olašské, resp. sintske skupiny) a usedlého způsobu života většiny slovenských Romů, kteří k nám přišli po roce 1945. Její texty mi spolu s obsáhlejšími výsledky terénních výzkumů etnologů a sociologů objasnily také složité vzájemné vztahy romských příbuzenských komunit i podstatu vazeb a vztahů s majoritou. Totéž se dá říci o používání různých termínů pro označení Romů jako celku i jednotlivých skupin (u Hübschmannové rozdělení na etnonyma – jména která používá samo etnikum ke své identifikaci a apelativa – cizí pojmenování). V této souvislosti snad jen jednu kritickou poznámku – poněkud mne překvapilo, že M. Hübschmannová jako jazykovědec přistoupila na používání termínu „neromové“ (či dokonce Neromové) pro majoritní obyvatelstvo. Podle mého názoru je snad na základě současného jazykového úzu přípustná forma přívlastku „neromský“, která umožňuje zkrátit a zjednodušit vysvětlování rozdílů mezi odlišnými kulturami, pro označení „neromského obyvatelstva“ však poskytuje jazyk řadu vhodnějších (i když vesměs cizojazyčných – např. majorita, makrosocieta) výrazů.

21 M. Hübschmannová byla jednak spoluautorkou sborníků uváděných v pozn. č. 14, na přelomu šedesátých a sedmdesátých let publikovala několik samostatných studií.

22 Viz pozn. č. 2. Dále Hübschmannová, M.: Od etnické kasty k strukturovanému etnickému společenství. In: *Romové v České republice*. Socioklub Praha 1999, s. 115-136.

Objasnění zásadních rysů tradičního sociokulturního systému Romů (vedle uváděných okruhů např. také charakteristika zvykového práva, mentálních zvláštností a pojmání času, role ústních tradic ad.) mi umožnilo pokusit se o vytvoření vlastního systematického přehledu charakteristik romské kultury; považuji za účelné uvést jím svá přehledná historická pojednání o vývoji romského obyvatelstva v ČSR po roce 1945.²³ Přehled je samozřejmě zhuštěným, poněkud zjednodušeným a tezovitým výkladem základů romské kultury, ale právě možnost odkázat na obsáhlejší výklad českých i zahraničních romistů jej podle mého názoru činí přijatelným i pro odborníky. Pro běžného čtenáře jej považuji za nezbytný, neboť bez pochopení zásadních rozdílů mezi romskou kulturou a majoritními kulturními okruhy není možno pochopit mé texty o historii Romů. Kromě základních jevů tradiční romské kultury jsem od Mileny Hübschmannové přejala také vysvětlení některých drobnějších pojmových nejasností. V romistické literatuře (a dnes také zejména v publicistice) se např. často setkáváme s poněkud chaotickým a nepřesným označením tzv. subetnických skupin Romů. Přejímá se např. zcela nepřesné označení „Rumungři“ (zkreslené původní „ungrika – maďarští“, ve skutečnosti spíše hanlivé označení všech ostatních romských skupin běžně ze strany příslušníků olašských skupin.). Od počátku jsem nechápala ani původ běžně užívaného označení slovenských Romů jako „*servika* Roma“. Mnohem logičtější mi připadá úvaha M. Hübschmannové, která uvádí odlišnou transkripci pojmu – „*serbika*“.²⁴ Vysvětluje jej tím, že se v povědomí zejména starších příslušníků slovenského romského etnika uchovala určitá stopa informace o někdejší balkánském (srbském) pobytu předků, i když už si na něj nikdo nepamatoval. Tento termín přežíval však minimálně do poloviny 20. století. Podle M. Hübschmannové teprve po imigraci do českých zemí se ujalo úsloví „amen sam slovenska Roma“, podle něhož pak zavedl Jiří Lípa v první polovině šedesátých let běžně oficiální používání termínu „slovenští Romové“ i do odborné literatury.²⁵

K mému chápání podstatných rysů tradiční romské kultury i historie slovenských Romů v průběhu 20. století však přispěla M. Hübschmannová minimálně ještě jedním svým počinem, který sice není přímo jejím dílem autorským, ale k jeho vydání dala zásadní podnět. Mám na mysli vzpomínkovou knihu Eleny Lackové *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*.²⁶

23 Pavelčíková, N.: c- d., s. 9-22.; Táž: Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945-1975). OU Ostrava 1999, s. 6-22.; Táž: Některé obecné problémy koncepce vztahu komunistického režimu k minoritám v letech 1948-1989. In: K problémům menšin v Československu v letech 1945-1989. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR Praha 2005, s. 139-214.

24 Hübschmannová, M.: Šaj pes..., s. 18.-19. Autorka cituje i původní sebeidentifikaci obvyklou u starších Romů – „amen sam serbika Roma“.

25 Tamtéž, s. 19.

26 Viz český překlad M. Hübschmannové, který pod tímto názvem vydalo nakl. Triáda Praha v roce 1997.

Toto nesmírně zajímavé, umělecky působivé a přitom konkrétními zážitky nabitě svědectví, k jehož napsání v originální romské podobě přiměla autorku v devadesátých letech (a sama je pak přeložila do češtiny) považují za jeden z velmi významných historických pramenů pro poznání života obyvatel slovenské romské osady v průběhu celého 20. století. E. Lacková byla první slovenskou romskou vysokoškolsky vzdělanou ženou. Je možno ji považovat za velmi horlivou aktivistku činnou v letech komunistického

| Delegace romských vzdělavců na Ministerstvu práce a sociálních věcí v roce 1990 | archiv Mileny Hübschmannové |

režimu, která se ovšem nikdy neztotožnila s komunistickým tzv. řešením romské otázky. Její líčení života typických romských komunit je velmi autentické (i když je samozřejmě nutno s ním pracovat kriticky jako s každou jinou osobní výpovědí). V různých romských prostředích se pohybovala prakticky po celý svůj život a její kniha přináší bezpočet zajímavých svědectví, postřehů, vlastních i zprostředkovaných zážitků.

Samostatnou úvahu by zasluhoval problém etnicity Romů a s tím spojených otázek jejich sebeidentifikace i kodifikace práva na oficiální uznání romské národnosti (v dikci českého právního systému svébytné národnostní menšiny, z hlediska stanoviska IRU dnes dokonce národa).²⁷ I k ní mne svým způsobem inspiruje jak životní příběh, tak i odborná stanoviska Mileny Hübschmannové, i když mé závěry se s jejími poněkud rozcházejí. V tomto ohledu je podle mne důležité zdůraznit dvě stránky problému: jednou z nich je právní nárok jakékoliv skupiny (etnické, náboženské, kulturní aj.) na základní občanská práva – vytváření dobrovolných organizací, shromažďování, svobodné vyjadřování názorů (pokud nejsou v rozporu s platným právním řádem), resp. i právo získávat státní či jiné dotace na podporu těchto aktivit. V tomto smyslu byl bezpochyby naprosto oprávněný požadavek jak Memoranda SCR z roku 1970, tak dokumentu Charty 77, event. dalších aktivit Romů na právní uznání existence národnostní menšiny a možnosti se s ní identifikovat. To se po roce 1989 stalo, nicméně v českých zemích se k romské národnosti přihlásilo mizivé procento předpokládaného počtu Romů a jejich počet v dalším sčítání v roce 2001 dále výrazně poklesl. Je samozřejmě možno přiznat

27 Viz prohlášení účastníků 5. kongresu IRU v Praze ze dne 27.7. 2000 – cit. např. na www.romanion.org.

váhu argumentům M. Hübschmannové a dalších romistů, resp. romských aktivistů, že se mnozí z nich bojí veřejně prohlásit svou příslušnost ke stále ještě opovrhované, příp. pronásledované skupině, příp. že si neuvědomují rozdíl mezi národní a státní příslušností apod.²⁸ Hübschmannová v této souvislosti hovoří o počátcích „národního obrození“, uvádí, že „uvědomování si vlastní identity je proces dlouhodobý“ a přičítá vyšší míru sebeidentifikace s romstvím osobám s vyšším vzděláním.²⁹ Zkušenosti z terénních výzkumů – např. z mého někdejšího projektu realizovaného na Ostravsku, ale i z novějších průzkumů kulturních antropologů i jiných badatelů ovšem ukazují něco jiného: prostí Romové se většinou nezdráhají přihlásit ke svému původu, zvyklostem, způsobu života apod., obsah pojmu „romipen“ však vesměs nechápou jako příslušnost k národu, ale ke specifické kultuře.³⁰ Nelze vyloučit samozřejmě ani skutečnost, že část (zpravidla) integrovaných Romů (většinou také nositelů vyššího vzdělání) identifikaci s romstvím z různých důvodů odmítá – což je zase otázka jejich svobodného rozhodnutí. Z historického hlediska je pak třeba dodat, že proces sebeuvědomování („obrození“) národů, např. jak jej známe z Evropy 19. a počátku 20. století) byl nejen dlouhodobý, ale vyžadoval specifické podmínky vnější existující mimo vlastní území či prostředí daného etnika, ale také vnitřní – vývojový proces tzv. národního hnutí, rozdělený zpravidla do několika etap. Tyto podmínky nelze navodit uměle, jednorázovým rozhodnutím skupiny předáků, navíc v době, kdy obsah termínů „národ, nacionalismus“ v moderní, zejména euroamerické společnosti ztrácí svůj původní náboj a smysl. Proto na rozdíl od většiny českých romistů nepovažují úsilí o vytváření „romského národa“ v současné době za smysluplné (i když samozřejmě nikomu neupírám právo se o ně pokoušet.) Svůj názor na historické souvislosti i soudobý význam pojmu „romipen“ jsem již několikrát publikovala ve svých obsáhlejších studiích a referátech, věnovaných otázkám etnicity Romů.³¹ Historikové i další odborníci na problematiku pojetí moderního národa se snaží odlišovat co nejpřesněji význam pojmů jako „etnikum, národnost, národnostní minorita, národ“. V jejich pojetí spatřuji – na rozdíl od poněkud extrémního (nejen podle mého názoru) odmítání jasné hierarchie těchto pojmů v pracích některých současných odborníků zejména z oboru kulturní antropologie³² – racionální jádro. Z hlediska historického je etnikum

28 Hübschmannová, M.: Šaj pes..., s. 25.

29 Tamtéž.

30 Viz John, V.: Socializace romské mládeže v Ostravě. Rkp. DP PedF OU, Ostrava 1998; Táž: Souhrnná zpráva z terénního výzkumu romského obyvatelstva Vítkovic 1999. Projekt GA ČR č. 409/99/0390.

31 Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo ČSR v letech 1945-1954. In: Sborník studií k národnostní politice Československa 1945-1954. ÚSD AV ČR Praha 2001, s. 35-52. Táž: Romové v českých zemích..., s. 14-15, aj.

32 Viz např. Novák, K. A.: Romové, nacionalismus a rozvojové programy, In: Jakoubek, M.- Hirt T.: c.d., s.145 an., aj.

společenství lidí, které spojuje společný, vzájemně srozumitelný jazyk, zpravidla také území (nebo geografický původ), kulturní a historické dědictví včetně mýtů, resp. další znaky. Národ v moderním pojetí je vymezen jako politická entita, jeho příslušníky spojuje především sebeidentifikace s jeho „ideou“. Ve smyslu tohoto pojetí tedy představují Romové etnikum charakteristické zejména společnými základy kultury (sociokulturního systému), které vyjadřují pojmem „romipen“. Ve vztahu k majoritní kultuře se dnes zdůrazňuje proces integrace (jako protiklad k asimilaci, zejména násilné, prováděné komunistickým režimem). Ten samozřejmě určité specifické rysy tradiční kultury překrývá a vytěsňuje, přesto však podle mého názoru není možno tvrdit, že Rom integrovaný do majoritního prostředí přestává být automaticky Romem. Pokud se s pojmem „romipen“, ať už v kulturním či v etnickém smyslu, sebeidentifikuje (tedy sám se cítí Romem být, považuje se za součást romského společenství, zajímá se o jeho historii, kulturu), není možno mu tuto příslušnost upírat. Zároveň to vůbec neznamená, že by se z hlediska nacionálního nemohl zároveň cítit Čechem, Slovákem, z hlediska občanského Evropanem atd. Domnívám se (a v tom se myslím s romisty včetně Mileny Hübschmannové nerozcháším), že vědomí společných kulturních kořenů, příslušnosti k příbuzenskému, etnickému, národnímu (nebo i jinému) celku je pro současná společenství celého světa i jejich jednotlivé členy naopak velmi důležité. Pomáhá přežít ve složitém globálním světě, v němž se jedinec cítí osaměle; hrozí mu ztráta etické korekce jeho činů, chápání významu obecných i specifických symbolů, respektování kulturních vzorů, „zakotvení“ v určitém konkrétním prostředí.

SUMMARY

Nina Pavelčíková: Milena Hübschmannová and the History of the Roma after the Second World War

Until her tragic death, Milena Hübschmannová had a long career as a scholar who was both at the center of the development of Romani studies in former Czechoslovakia, and deeply involved in efforts to improve the lot of the Romani people. It is hard to overstate her academic contribution. Even those who did not agree with all of her positions on contemporary policy questions nonetheless recognized the value of the works she published on the basis of her extensive field research on the language, culture, and World War II experiences of the Roma.

As a young scholar Hübschmannová's first field of study was the cultures of the Indian subcontinent. She quickly noticed that the Roma shared many of the same traits, conserved through a millennium of wanderings. She became entirely immersed in Romani culture. One of her early contributions was work on standardizing a written form of the eastern Slovak dialect of Romani, the most widely spoken dialect in former Czechoslovakia. Already in 1954 she was invited by the ministry of culture to speak on education of the Roma. In the next few years, however,

the Communist authorities adopted a hardline approach toward what it considered the “backward lifestyle” of the Roma, and rejected an educational approach respecting their unique culture in favor of an approach aiming for complete assimilation. Hübschmannová long opposed this approach, and was one of the founders, in 1969, of the Gypsy-Romani Union (Svazu Cikánů-Romů), a leading activist group. She was also clearly the inspiration behind the section of the Charter 77 document on the Roma, which, unconcerned about offending the authorities, affirmed the right of the Roma to organize themselves independently and defend their rights as a distinct ethnic group. Although the 1989 “Velvet Revolution” brought serious problems for many Roma, their cultural rights were at last officially respected. Hübschmannová helped train a new generation of scholars and teachers specialized in their culture and inspired many others, including some Romani writers, to publish in the field.

Burton Bollag